

Paweł Libera

<https://orcid.org/0000-0001-5541-0822>

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk

Polityczne aspekty funkcjonowania Instytutu Badawczego Europy Wschodniej i Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie (1930–1939)

Abstrakt: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej i funkcjonująca przy nim Szkoła Nauk Politycznych powstały na początku 1930 r. w Wilnie. Blisko związane ze środowiskiem naukowym Uniwersytetu Stefana Batorego, zapisały się trwale w historii intelektualnej miasta, przede wszystkim dzięki prowadzonym badaniom oraz kadrze wybitnych znawców Związku Sowieckiego.

Słowa kluczowe: sowietologia, polityka narodowościowa, Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie.

Abstract: The Scientific and Research Institute of Eastern Europe and its affiliated School of Political Sciences were established in early 1930 in Vilnius. Closely associated with the academic community of the Stefan Batory University, they became a permanent part of the intellectual history of the city, primarily through their research and staff of eminent experts on the Soviet Union.

Key words: Sovietology, politics of nationality, Scientific and Research Institute of Eastern Europe in Vilnius.

Pierwsze syntetyczne ujęcia dziejów i dorobku Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej (INBEW) ukazały się na emigracji i w czasopiśmie „drugiego obiegu”¹. Dorobek sowietologiczny Instytutu i jego badaczy

¹ R. i H. Szawłowski, *Polish Sovietology 1918–1939*, „The Polish Review” 1972, t. XVIII, nr 3, s. 3–36; R. Eckert [R. Jurkowski], *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej*

był przedmiotem badań Marka Kornata, który dokonał również pierwszego ujęcia monograficznego tej instytucji². Nieco później Henryka Ilgiewicz omówiła działalność, stronę organizacyjną i kadrową Instytutu i Szkoły Nauk Politycznych (SNP)³. Działalność placówki wileńskiej była też przedmiotem zainteresowania innych badaczy⁴. Poważne utrudnienie w badaniach stanowi prawie zupełny brak archiwaliów – rozproszona spuścizna INBEW i SNP zachowała się w stanie szczątkowym. Niewiele dokumentów zachowało się w instytucjach nadzorujących wileńską placówkę, w Ministerstwie Spraw Zagranicznych (MSZ) i Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP). Z tego względu nie podejmowano dotychczas kwestii relacji pomiędzy Instytutem i Szkołą a różnymi agendami rządowymi, które interesowały się działalnością obu wileńskich instytucji. Wiadomo, że obydwie instytucje powstały dzięki zaangażowaniu osób związanych z kręgami władzy i były finansowane ze środków publicznych. Czy oznacza to, że zależały od nadzorujących je instytucji? Czy też posiadały pewną autonomię? Wątek ten pojawił się przede wszystkim w momencie zarzutów, jakie postawił publicznie INBEW i SNP redaktor naczelny wileńskiego „Słowa”. Ich konsekwencją były kontrole oraz próby reform SNP i INBEW. Problem ten sygnalizowano w literaturze⁵, ale dopiero dokumenty Oddziału II rzucają nowe światło na relacje z władzami II RP, przede wszystkim z Wydziałem Wschodnim MSZ i Oddziałem II Sztabu Głównego, a także na wymuszoną reformę SNP w drugiej połowie lat trzydziestych⁶.

w Wilnie, „Spotkania” 1981, nr 16, s. 108–119; R. Dworek [R. Jurkowski], *Instytut Europy Wschodniej (1930–1939)*, „Europa. Pismo Europy Wschodniej” 1989, nr 1, s. 5–21; idem, *Instytut Europy Wschodniej (1930–1939)*, „Libertas. Kwartalnik Społeczno-Polityczny” 1988, z. 12, s. 26–47.

² Zob. przede wszystkim: M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939) i początki sowietologii w Polsce międzywojennej. Próba monografii*, w: idem, *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*, Kraków 2003, s. 15–106; idem, *Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, t. I, Kraków 2004, s. 114–115, 129–258.

³ Kilkuletnie badania zostały opublikowane w licznych artykułach i ostatnio w: H. Ilgiewicz, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej oraz Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie (1930–1939)*, Warszawa 2019.

⁴ R. Potocki, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie 1930–1939*, „Przegląd Zachodni” 2000, nr 2 (295), s. 211–219; T. Zienkiewicz, *Literatura rosyjska na łamach biuletynu Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie „Balticoslavica” (1933–1938)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2006, t. XI, s. 85–95; R. Schattkowsky, *Osteuropa-forschung in Polen 1918–1939*, Wiesbaden 2019.

⁵ M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie...*; M. Jackiewicz, T. Bujnicki, *Teodor Bujnicki w Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie*, w: *Teodor Bujnicki. Ostatni bard Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. T. Bujnicki, Białystok 2012, s. 53–54.

⁶ Wątek ten poruszył w innym kontekście A. Wszendyrówny („Ekspozytura nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w latach 1929–1939”, mps pracy doktorskiej, Siedlce 2010, s. 222–225).

Powstanie Instytutu i uwarunkowania funkcjonowania

Idea powołania Instytutu pojawiła się pod koniec lat dwudziestych w kręgu krajowców wileńskich i badaczy związanych z Uniwersytetem Stefana Bato-rego. Głównym zadaniem INBEW były badania sowietologiczne⁷, ale powstał on także, aby badać „stosunki kulturalne i społeczne na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz na terenach sąsiednich”⁸. W styczniu 1930 r. MWRiOP zatwierdziło statut Instytutu, a następnie statut Wyższej Szkoły (od września 1933: SNP przy INBEW). Placówka miała status wyższego zakładu naukowego. Nauka trwała trzy lata, pierwsze dwa były przeznaczone na przyswojenie wiedzy ogólnej, a ostatni – na pozyskanie wiedzy specjalnej poświęconej ziemiom położonym pomiędzy Uralem a Bałtykiem i ZSRR. Na trzecim roku funkcjonowały trzy seminaria: polityczno-ustrojowe kierowane przez Wiktora Sukiennickiego, gospodarcze kierowane przez Stanisława Swianiewicza oraz oświaty i kultury prowadzone przez Bolesława Wilanowskiego⁹. Liczba słuchaczy początkowo sięgała 122, w następnym roku – 198, a w trzecim – 236¹⁰. Kiedy okazało się, że szkoła nie pomaga w karierze zawodowej, liczba studentów zaczęła spadać i utrzymywała się na poziomie 60–80 osób na roku¹¹.

Pomimo iż formalnie Szkoła była placówką prywatną, to od samego początku finansowano ją z budżetu państwa. Stałe dotacje pochodziły z MSZ, który przekazywał rocznie od 20 do 40 tys. zł, a mniejsze sumy, od 10 do 19 tys., były wpłacane przez MWRiOP, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW) i Sztab Główny. Sporadycznie wsparcie pochodziło również od innych instytucji, w tym Magistratu Miasta Wilna¹². Oprócz regularnego finansowania placówki MWRiOP dotowało także niektóre prace przygotowywane przez Instytut¹³. Dofinansowanie ze Sztabu Głównego wiązało się z nauką oficerów oddelegowanych na studia, w trakcie których mieli zgłębiać wiedzę z zakresu zagadnień wschodnich. W roku 1932/1932 studiowało ich 11, a w następnych latach ich liczba utrzymywała się na poziomie 24–26 osób, poza rokiem 1936/1937, kiedy było ich łącznie 32. Do roku 1938/1939 w SNP

⁷ M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie...*, s. 22–28.

⁸ S. Swianiewicz, *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim*, „Zeszyty Historyczne” 1983, nr 66, s. 60.

⁹ M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie...*, s. 30–31; H. Ilgiewicz, op. cit., s. 20, 85, 89–91.

¹⁰ H. Ilgiewicz, op. cit., s. 96–97.

¹¹ W. Mędrzecki, *Kresowy kalejdoskop. Wędrowki przez Ziemię Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kraków 2018, s. 297.

¹² M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie...*, s. 42–43; H. Ilgiewicz, op. cit., s. 27–30.

¹³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), 1254.

nauki pobierało 73 oficerów WP¹⁴. Z tego względu na początku listopada 1933 r. decyzją Szefa Oddziału II sprawy Instytutu przekazano Ekspozyturze 2, która miała czuwać nad subwencjonowaniem SNP oraz zajmować się kwestiami dotyczącymi „stypendystów, słuchaczy tej Szkoły, ich ewidencją i przeznaczeniem kandydatów spośród absolwentów do specjalnych zadań na Wschodzie”. Jedyne w sprawach związanych z innymi komórkami Oddziału II była wymagana współpraca z tymi komórkami¹⁵. Pieniądze dla Instytutu w Wilnie przesyłano za pośrednictwem Mariana Świechowskiego, a po jego śmierci – poprzez Stanisława J. Paprockiego¹⁶. Konsekwencję finansowania Instytutu przez państwo stanowiły prace na rzecz różnych agend rządowych i ministerialnych. Zagadnienie to jest jeszcze mało rozpoznane, ale wiadomo m.in., że w 1934 r. Władysław Wielhorski otrzymał od premiera polecenie, aby Instytut opracował zagadnienie Cerkwi prawosławnej w Polsce¹⁷, a w 1935 r. Wydział Wschodni MSZ przesłał zestawienie tematów, którymi powinien zająć się Instytut w 1936 r.¹⁸

INBEW i SNP zostały utworzone i były zarządzane przez osoby powiązane z obozem rządzącym i sprawujące funkcje ministrów, posłów, senatorów, a nawet premierów. Drugoplanową, ale niezwykle istotną rolę pełnili Świechowski i Wielhorski, którzy utrzymywali bliskie kontakty z MSZ i Oddziałem II. Obydwaj mieli istotny wpływ na działalność Instytutu, chociaż w przypadku Świechowskiego, członka Rady Administracyjnej Instytutu, jest on mniej widoczny. Od wielu lat odgrywał znaczącą rolę w kształtowaniu polityki wschodniej, kierował Wileńskim Biurem Informacyjnym „Wilbi”, nieoficjalnie finansowanym przez MSZ i Oddział II, i wspólnie z Wielhorskim odpowiadał za jego linię polityczną. Środki z Oddziału II dla „Wilbi” przekazywano za pośrednictwem Świechowskiego, a po jego śmierci w październiku 1934 r. – przez Wielhorskiego¹⁹. Świechowski uczestniczył też w pracach Instytutu Badań Spraw Narodowościowych (IBSN). Wielhorski był członkiem zarządu Instytutu i dyrektorem SNP²⁰, wcześniej działał w organizacjach polskich na Litwie, został łącznikiem władz polskich z Komitetem Polskim

¹⁴ Wojskowe Biuro Historyczne-Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: WBH-CAW), Oddział II Sztabu Głównego (dalej: OIISG), I.303.4.5538, Statystyka żołnierzy-słuchaczy [1932–1938], [b.d.]; ibidem, Stypendyści oficerowie zawodowi WP na studiach wschodnioznawczych w SNP przy INBEW w Wilnie [1930–1939], [b.d.].

¹⁵ Ibidem, I.303.4.5573, L. dz. 1914/II/Inf.II/33, 6 XI 1933.

¹⁶ Ibidem, I.303.4.5589, Technika wysyłania dotacji dla INBEW w Wilnie, 14 VI 1935, L. dz. 1445/II/2/35.

¹⁷ B. Żongolłowicz, *Dzienniki 1930–1936*, oprac. D. Zamojska, Warszawa 2004, s. 572 (zapis z 12 XI 1934).

¹⁸ M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie...*, s. 49–50.

¹⁹ E. Rudziński, *Informacyjne agencje prasowe w Polsce 1926–1936*, Warszawa 1970, s. 238; A. Notkowski, *Prasa w systemie propagandy rządowej w Polsce (1926–1939). Studium techniki władzy*, Warszawa–Łódź 1987, s. 410.

²⁰ H. Ilgiewicz, op. cit., s. 25, 193.

na Litwie i konsultantem ds. litewskich²¹. W połowie lat trzydziestych brał udział w kształtowaniu polityki narodowościowej: zasiadał w Komitecie ds. Narodowościowych przy premierze, w prezydium Komisji Naukowych Badań Ziem Wschodnich i w zarządzie IBSN²². Utrzymywał też bliskie kontakty z czołowymi politykami, m.in. z premierem Januszem Jędrzejewiczem²³. Wreszcie obydwóch wymienił Edmund Charaszkiewicz jako osoby zaangażowane w prace prometejskie, chociaż ich udział w tych działaniach nie jest do końca oczywisty²⁴.

Znaczenie dla relacji pomiędzy Instytutem i SNP a władzami miał fakt, że na terenie Szkoły funkcjonowały osoby związane z Oddziałem II. Wspominał o tym szef Oddziału II, płk Tadeusz Pełczyński, w 1936 r. mówiąc Wielhorskiemu, iż „odda na usługi komisji swój aparat Oddziału II, działający w Wilnie w ogóle, a na terenie szkoły w szczególności”²⁵. Nie wiadomo, kogo miał na myśli, ale na pewno związany z szefem referatu „Wschód” Oddziału II, kpt. Jerzym Niezbrzyckim, był pracownik Instytutu Antoni Piotrowski²⁶, a jeden ze słuchaczy SNP, Edige Szynkiewicz, Tatar krymski, działający w ruchu prometejskim, utrzymywał bliskie kontakty z Ekspozyturą 2 i przekazywał informacje mające związek z Instytutem i SNP w Wilnie²⁷. Wreszcie w przeszłości Swianiewicz służył w Oddziale II Naczelnego Dowództwa Wojsk Litwy Środkowej, a w 1923 r. pisał opracowania poświęcone sprawom narodowościowym²⁸. Ponadto znał on na gruncie towarzyskim płk. Pełczyńskiego i bywał u niego w domu²⁹.

²¹ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999, s. 227; idem, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006, s. 243–245; T. Gajownik, *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, Warszawa 2010, s. 260, 282.

²² O. Grott, *Instytut Badań Spraw Narodowościowych i Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich w planowaniu polityki II Rzeczypospolitej Polskiej na Kresach Wschodnich*, Kraków 2013, s. 92–99, 235.

²³ B. Żongolłowicz, op. cit., s. 503, 532 (zapis z 18–20 V 1933, 12 VI 1934).

²⁴ E. Charaszkiewicz, Referat o zagadnieniu prometejskim, 12 II 1940, w: *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*, oprac. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków 2000, s. 72.

²⁵ WBH-CAW, OIISG, I.303.4.5538, Odpis notatki MWRiOP, [b.d.], zał. do: L. dz. 3088/36.

²⁶ Ibidem, W. Wielhorski do E. Charaszkiewicza, 7 III 1938 (odpis).

²⁷ Ibidem, I.303.4.5554, Niepodpisana i niedatowana notatka (Na terenie Szkoły Nauk Politycznych działalność propagandowa komunistyczna...). Charakter pisma i jego treść wskazują na autorstwo Szynkiewicza.

²⁸ Zob. akta w sprawie S. Wojewódzkiego i oświadczenie Sądu Obywatelskiego w sprawie S. Swianiewicza, 21 VII 1927, w: *S. Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim*, oprac. J. Kochanowski, S. Rudnicki, Warszawa 1997, s. 249–252.

²⁹ M. Swianiewicz-Nagięć, *Moje dzieciństwo i rozłąka z Ojcem*, w: *Stanisław Swianiewicz – ekonomista, sowietolog, historyk idei*, red. B. Gaziński, Olsztyn 2011, s. 149.

Krytyka działalności Szkoły Nauk Politycznych

Z powodu relacji z władzą część kadry naukowej, związanej z opozycją, postrzegala Instytut i SNP jako narzędzia polityki obozu rządzącego³⁰. Podobne zastrzeżenia wobec INBEW wysuwały też takie instytucje, jak Polskie Towarzystwo Badania Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu w Krakowie³¹. Jednakże najpoważniejsze zarzuty spotkały Instytut ze strony redaktora naczelnego wileńskiego „Słowa” Stanisława Cata-Mackiewicza, który wiele osób związanych z Instytutem znał osobiście, a w 1930 r. był nawet jednym z jego członków³². Kwestia ta była badana w 1937 r. przez Ekspozyturę 2 Oddziału II, która stwierdziła, że Cat trzykrotnie atakował INBEW: w 1931, 1934 i 1936 r.³³

Początkowo uwagi Mackiewicza koncentrowały się na programie badawczym INBEW. Pierwsze zastrzeżenia dotyczyły zasadności połączenia w jednym instytucie badań nad ZSRR i krajami bałtyckimi³⁴. Do tematu wrócił w listopadzie 1934 r., kiedy krytykował zbytne rozproszenie programu i niepotrzebne dublowanie zadań innych instytucji. Twierdził, że Instytut powinien skupić się na sowietoznawstwie, gdyż trudno pogodzić jednocześnie badania nad ziemiami Wielkiego Księstwa Litewskiego i ZSRS³⁵.

Niebawem zarzuty przybrały charakter polityczny, a ich ciężar przesunął się z krytyki planów badawczych Instytutu na program kształcenia w SNP i jego szkodliwy wpływ na studentów. W tym momencie pojawił się również wątek Henryka Dembińskiego, do którego Mackiewicz miał od dawna duży uraz. W prywatnych rozmowach Cat krytycznie wypowiadał się o Dembińskim, który miał zostać „profesorem prawa administracyjnego” w Instytucie, i o Sewerynie Wysłouchu, którego planowano mianować sekretarzem Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem w Wilnie. Oskarżał również Stefana Jędrzychowskiego i Dembińskiego o szerzenie „komunizmu katolickiego”³⁶. W trakcie procesu lewicy akademickiej w Wilnie w lutym 1936 r. wątki te pojawiały się w artykułach Mackiewicza. Przypominał związki Dembińskiego z INBEW, a winą za jego szkodliwy wpływ na młodzież obarczał Jędrzejewicza i prof. Stefana Ehrenkrentza³⁷.

³⁰ S. Glaser, *Urywki wspomnień*, Londyn 1974, s. 13–14.

³¹ Z. Opacki, *Między uniwersalizmem a partykularyzmem. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego 1914–1938*, Gdańsk 2006, s. 188–189.

³² H. Ilgiewicz, op. cit.

³³ WBH-CAW, OIISG, I.303.4.5538, W. Pelc, Działalność Instytutu Nauk.-Bad. Europy Wschodniej w Wilnie w oświetleniu prasowym „Słowa”, [1937].

³⁴ Cat, *O instytucie, którego nie ma*, „Słowo”, 16 VII 1931, nr 160, s. 1.

³⁵ Idem, *Na co się w Polsce wydaje pieniądze*, „Słowo”, 6 XI 1934, nr 304, s. 1; idem, *Oto sprostowanie, a oto prawda*, „Słowo”, 15 XI 1934, nr 313, s. 1; idem, *Dwa sprzeczne ze sobą komunikaty*, „Słowo”, 20 XI 1934, nr 318, s. 1.

³⁶ B. Żongolłowicz, op. cit., s. 647 (zapis z 28 II 1935).

³⁷ Cat, *Dwaj świadkowie*, „Słowo”, 11 I 1936, nr 10, s. 1.

W krytykę Instytutu włączyli się inni dziennikarze „Słowa”. „Radykalizm Dembińskiego doprowadzał młodzież przez komunizm na ławę oskarżonych, ale Dembiński komunistą nie jest, Dembiński wykląda w Instytucie Nauk Wschodnich”³⁸ – pisała Anna Poklewska-Kozieli. Teksty te miały uświadomić czytelnikom, że z powodu nieodpowiedzialnych wykładowców młodzież wileńska była narażona na wpływy komunistyczne.

Cat domagał się, aby SNP miała charakter szkoły wyższej nauk politycznych i aby wykładano w niej przedmioty podstawowe albo żeby ograniczała się do studiów nad ZSRS, ale wówczas powinna przyjmować w swoje mury jedynie absolwentów szkół wyższych. Sam opowiadał się za drugim rozwiązaniem. Konsekwencją systemu mieszanego stanowiło wykładanie wiedzy o ZSRS młodzieży, która nie była do tego przygotowana i przesiąkała propagandą komunistyczną, o czym miał świadczyć proces lewicy akademickiej. Najostrzejsze oskarżenia Cat kierował do kierownictwa szkoły, które miało być niewyczulone na szerzenie sowieckiej propagandy do tego stopnia, że w ubiegłym roku zleciło wykłady Dembińskiemu, co doprowadziło do tego, że „[...] zamiast torować oczom i mózgowi polskiemu wejrzenie w głąb Rosji, zaczęło ułatwiać inwazję Rosji w głąb Polski”³⁹. Wielhorski bronił się, tłumacząc, że szkoła ma przede wszystkim charakter szkoły nauk politycznych, a kwestie sowieckie są podejmowane dopiero na ostatnim roku i w trakcie pisania pracy dyplomowej. Zaprzeczył zdecydowanie, że absolwentów szkoły oskarżano o komunizm⁴⁰. Polemika obejmowała kolejne listy do redakcji i artykuły, chociaż pojawiały się w nich wyłącznie powyższe argumenty⁴¹.

Prawdopodobnie spór i ataki Cata na INBEW należy wiązać z ewolucją polityczną dziennikarza i przejściem do opozycji wobec obozu rządzącego od połowy 1935 r.⁴² Książd Bronisław Żongółłowicz działalność Cata postrzegał jako konsekwencję przegranej w wyborach w opozycji do działalności Jędrzejewicza⁴³. Mackiewicz rzeczywiście dotkliwie odczuł tę porażkę – dość często krytykował osobiście działalność Jędrzejewicza. W jednym z tekstów pisał: „Przysłowie polskie «jeszcze się taki nie urodził, który by wszystkim dogodził»,

³⁸ A. P[oklewska]-K[ozieli], *Proces „Lewicy Akademickiej”. Oskarżenia i świadkowie, Dalsze zeznania świadków*, „Słowo”, 11 I 1936, nr 10, s. 1, 3. Zob. też: eadem, *Ostatni sygnał na alarm*, „Słowo”, 21 II 1936, nr 51, s. 7; h. *Odczyt Żeromskiej*, „Słowo”, 13 II 1936, nr 43, s. 7; A. P[oklewska]-K[ozieli], *Do ludzi tępych i do ludzi złej woli*, „Słowo”, 28 III 1936, nr 87, s. 1.

³⁹ Cat, *Artykuł, na który nie usłyszę kontrargumentów*, „Słowo”, 4 II 1936, nr 34, s. 3; idem, *Normalnej Szkoły Nauk Politycznych i specjalnej Szkoły Sowietoznawstwa NIE DA SIĘ POŁĄCZYĆ W JEDNEJ INSTYTUCJI*, „Słowo”, 13 II 1936, nr 43, s. 3.

⁴⁰ *Program wileńskiej Szkoły Nauk Politycznych i jego wykonanie. Wywiad z dyr. Wiehorskim*, „Kurier Wileński”, 11 II 1936, nr 41, s. 5.

⁴¹ Cat, *Jeszcze raz o „Europie Wschodniej”*, „Słowo”, 21 II 1936, nr 51, s. 3.

⁴² M. Wojtacki, „Słowo” Stanisława Cata-Mackiewicza. *Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939. Monografia pisma*, Toruń 2009, s. 196–197.

⁴³ B. Żongółłowicz, op. cit., s. 656 (zapis z 21 IX 1935).

bierze smutny rewanż w osobie p. Jędrzejewicza. Istotnie nareszcie «taki się urodził, który wszystkim nie dogodził»⁴⁴. Walka Cata z INBEW i SNP była częścią walki politycznej, którą prowadził po 1935 r.

Kontrola Szkoły Nauk Politycznych i pierwsze zmiany programu (1936)

Pierwszym dowodem tego, że krytyka uprawiana przez Cata dotarła do władz, był głos urzędnika MSZ, Tadeusza Perkowskiego, na walnym zebraniu członków Stowarzyszenia „Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie” 9 VI 1936 r. Mówił on o metodach propagandy sowieckiej i aktualnych zagadnieniach sowieckiej polityki zagranicznej oraz apelował, aby władze Instytutu zwracały uwagę na niebezpieczeństwo propagandy sowieckiej na terenie INBEW i starały się uodpornić na nią słuchaczy. Wystąpienie to zapoczątkowało dłuższą dyskusję, w której Mackiewicz powtórzył swoje wcześniejsze zarzuty, domagając się, aby wybrać jeden z dwóch możliwych modeli funkcjonowania SNP. Uczestnicy zebrania odpierali te zarzuty i podkreślali, że słuchacze są ustosunkowani do ZSRS krytycznie⁴⁵. Następnego dnia po posiedzeniu dziennikarz zrezygnował z członkostwa w Instytucie, motywując to zastrzeżeniami do programu Szkoły i brakiem kwalifikacji dyrektora Wielhorskiego. Twierdził, że wykładanie przedmiotów sowietoznawczych nieprzygotowanej młodzieży miało służyć „natężeniu agitacji bolszewickiej”, a jego sugestie zreformowania szkoły „nie są brane ze względów, których się domyślam, lecz od sprecyzowania których się powstrzymuję”⁴⁶.

W tym czasie Szkoła funkcjonowała w oparciu o program nauczania zatwierdzony przez MWRiOP w 1933 r., kiedy ministerstwem kierował Janusz Jędrzejewicz (w 1934 r. zastąpił go brat Waclaw). To w nich uderzała krytyka Cata. Po publikacji listu Mackiewicza dyrektor INBEW, prof. Stanisław Kętrzyński zwrócił się do MWRiOP o skierowanie do Wilna komisji do zbadania stawianych zarzutów. Wniosek poparł też szef Oddziału II Sztabu Głównego płk Pelczyński, który zaznaczył, iż „odda na usługi komisji swój aparat Oddziału II, działający w Wilnie w ogóle, a na terenie szkoły w szczególności”⁴⁷.

⁴⁴ Cat, *Kto to są 'pułkownicy'*, „Słowo”, 5 V 1936, w: S. Cat-Mackiewicz, *Teksty*, wybór i oprac. J. Jaruzelski, Warszawa 1990, s. 288. Zob. też późniejsze oceny sformułowane w 1941 r.: idem, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1990, s. 237–242.

⁴⁵ Sprawozdanie przedstawiciela MSZ T. Perkowskiego z ogólnego zebrania Stowarzyszenia INBEW, 30 VI 1936, w: *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały*, red. W. Balcerak, Warszawa 1977, s. 699–711.

⁴⁶ „Słowo”, 11 VI 1936 (tekst listu przytoczony również w sprawozdaniu T. Perkowskiego); por. Sprawozdanie przedstawiciela MSZ T. Perkowskiego z ogólnego zebrania Stowarzyszenia INBEW, 30 VI 1936, w: *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne...*, s. 707.

⁴⁷ WBH-CAW, OIISG, I.303.4.5538, Odpis notatki MWRIOP, [b.d.], zał. do: L. dz. 3088/36; S. Kętrzyński do ministra WRiOP, 12 VI 1936 (odpis).

Komisja, składająca się z przedstawicieli MSZ, MWRiOP i Oddziału II, zapoznała się dokumentacją, przeprowadziła rozmowy z pracownikami Urzędu Wojewódzkiego, dyrektorem SNP, jej wykładowcami, dyrektorem Biblioteki Wróblewskich oraz oficerami – słuchaczami SNP „zatrudnionymi w działach specjalnych”, a także z bliżej nieokreślonymi „czynnikami, którym powierzono zadania, mające charakter ścisłej poufności”. Być może chodziło o wymieniony przez Pełczyńskiego „aparatus Oddziału II”, ale brak na ten temat informacji⁴⁸. Przeprowadzono również rozmowy z kolejną grupą oficerów i przedstawicielami prokuratury. Komisja zapoznała się też z wydawnictwami Instytutu i z pracą absolwentki Anieli Krukowskiej-Zdanowiczowej, pt. „Momenty narodowościowe w organizacji ZSRR”. Z tych wszystkich czynności zachował się tylko ostateczny protokół prac Komisji. Zawarte w nim wnioski nie były jednoznaczne. Z jednej strony nie stwierdzono, aby wykładane przedmioty służyły „natężeniu agitacji bolszewickiej” ani też, aby z powodu istnienia SNP Wilno stało się „centrum komunistycznej i komunizującej młodzieży na całą Polskę”. Z drugiej strony komisja sugerowała, aby MWRiOP oceniło program nauczania Szkoły, i zalecała stosować ostrożniejszą selekcję słuchaczy i kadry. W przypadku słuchaczy należało brać pod uwagę nie tylko kryteria formalne, ale też „wiek [...], narodowość, wyrobienie życiowe, nastawienie ideowe, wartość moralną, kulturę umysłową, przydatność w pracy urzędniczej czy społecznej”. Przy doborze personelu „nauczającego i administracyjnego” zaś powinno się uwzględniać kwalifikacje naukowe i zawodowe oraz „wpływ ideowy tych osób na słuchaczy”. Wreszcie korzystanie z materiałów sowiezoznawczych winno być poddane większej kontroli i dostępne tylko dla słuchaczy piątego i szóstego semestru „na odpowiedzialność poszczególnych wykładowców”. Komisja ustaliła, że prawdopodobnie wśród słuchaczy Szkoły jest „kilkanaście osób podejrzanych bądź o przekonania komunistyczne, bądź o wrogi stosunek do Państwa Polskiego”. Poglądy te prawdopodobnie wyznawali już przed wstąpieniem do SNP, a Szkołę mieli wykorzystywać do „celów specjalnych”, jak i „ułatwienia sobie swobody ruchów na terenie Wilna”. Kluczowa okazała się ostatnia uwaga. Komisja była przekonana, że większość zastrzeżeń wynikała z powiązania Szkoły z Instytutem, który prowadził badania sowiezologiczne⁴⁹.

Wnioski te pokrywały się z konkluzjami Perkowskiego, który stwierdził, że główne zarzuty dotyczą programu Szkoły zatwierdzonego przez MWRiOP, więc

⁴⁸ Pozostałości dokumentów Ekspozytury 1 w Wilnie zachowały się właściwie jedynie dla okresu wcześniejszego w WBH-CAW i Rosyjskim Wojskowym Archiwum Państwowym, ale nie znaleziono w nich wzmianek dotyczących działalności Instytutu i Szkoły.

⁴⁹ AAN, MSZ, 5218, Sprawozdanie Międzyministerialnej Komisji dla zbadania zarzutów postawionych Szkole Nauk Politycznych w Wilnie przez redaktora „Słowa”, p. Stanisława Mackiewicza (tajne), 30 VI 1936, k. 446–448. Wnioski Komisji zostały również przytoczone w: *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne...*, s. 712; M. Kornat, *Bolszewizm, totalitaryzm...*, s. 187–188.

za jego kształt „nie jest [...] odpowiedzialne kierownictwo szkoły”. Uważał, że większość absolwentów SNP będzie dążyła do objęcia stanowisk urzędniczych i nie potrzebuje dogłębnej znajomości krajów Europy Wschodniej. Z tego powodu proponował trzy warianty zmian w programie: 1) uzupełnienie go o przedmioty wykładane w szkołach nauk politycznych zamiast przedmiotów monograficznych; 2) uzupełnienie o brakujące przedmioty, a monograficzne pozostawienie jako nieobowiązkowe; 3) zmianę profilu szkoły na „studium specjalne [...] wyłącznie dla osób o określonym cenzusie naukowym lub życiowym”⁵⁰. Również MSZ w osobie Tadeusza Kobyłańskiego opowiedziało się za potrzebą zmian sugerowanych zarówno w sprawozdaniu Perkowskiego, jak i międzyministerialnej komisji⁵¹.

10 IX 1936 r. na konferencji w Wilnie omówiono prace komisji i podjęto decyzję o konieczności wprowadzenia zmian w programie nauczania SNP. Przebieg konferencji znamy tylko z późniejszej korespondencji. Brali w niej udział przedstawiciele MWRiOP – prawdopodobnie Waław Jędrzejewicz i Oddziału II – płk Pełczyński. 15 IX 1936 r. Rada Administracyjna INBEW zaproponowała wprowadzenie w dwuletnim kursie przedmiotów teoretycznych, a wycofanie bądź zredukowanie dyscyplin stosowanych. Natomiast na trzecim roku sugerowano wybór dwóch specjalności – pierwszej o ziemiach wschodnich RP i krajach bałtyckich, drugiej – sowietoznawczej. Niezależnie od tych specjalizacji w Instytucie mogłyby kształcić się osoby posiadające dyplomy szkół wyższych, które chciałyby rozwinąć karierę badawczą w dziedzinie sowietoznawczej⁵². Konkretnie zmiany polegały na wprowadzeniu wykładu o prawie konstytucyjnym krajów Europy Zachodniej, a przedmioty dotyczące Europy Wschodniej zostały poszerzone o aspekt polski. Na sugestię MWRiOP ze spisu wykładów na pierwszym roku wycofano wykład prof. Mariana Zdziechowskiego „Prądy umysłowe i literackie w Rosji przedbolszewickiej”, gdyż nie znajdował się on w programie nauczania opisanym w statucie. Zmiany te zostały zatwierdzone przez MWRiOP⁵³ i znalazły odzwierciedlenie w nowym programie nauczania SNP⁵⁴. W tym czasie z grona wykładowców zniknął Stanisław Baczyński, oskarżany o sympatie lewicowe. Prawdopodobnie tę zmianę należy również wiązać z zarzutami Cata, chociaż w zachowanej dokumentacji nazwisko Baczyńskiego nie pojawia się w tym kontekście.

⁵⁰ Sprawozdanie przedstawiciela MSZ T. Perkowskiego z ogólnego zebrania Stowarzyszenia INBEW, 30 VI 1936, w: *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne...*, s. 699–712.

⁵¹ WBH-CAW, OIISG, I.303.4.5538, T. Kobyłański do MWRiOP, 29 VII 1936.

⁵² Ibidem, Prof. Kętrzyński do Ministra WRiOP, 16 IX 1936 (odpis), nr dz. 150/36, W. Wielhorski do T. Pełczyńskiego, ściśle poufne, 14 XII 1936 (odpis).

⁵³ Ibidem, MWRiOP do SNP, 16 XII 1936 (odpis).

⁵⁴ M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie...*, s. 599–604.

Plany i realizacja reform (1937)

Zmiana programu kształcenia SNP nie zażegnała konfliktu. Świadczą o tym dwa listy Wielhorskiego do płk. Pelczyńskiego z 14 XII 1936 r. W pierwszym prosił o opinię dotyczącą kierownictwa szkoły, personelu, ducha szkoły i programu. W drugim, „ściśle poufnym”, pisał o „cichych, lecz niekończących się intrygach p. Kobyłańskiego przeciwko – głównie osobie prof. Swianiewicza; mniej wyraźnie ale przecież niewątpliwie dotyczą one i mojej osoby oraz «ducha» panującego w Szkole, który jest rzekomo demo-liberalny, sprzyjający przymykaniu oczu na niebezpieczeństwo propagandy bolszewickiej”⁵⁵. Prawdopodobnie spór ten wynikał ze zmian w MSZ. Jesienią 1935 r. w związku z wyborami do sejmu z MSZ odszedł Tadeusz Schaetzel, a jego miejsce jako naczelnika Wydziału Wschodniego i wicedyrektora Departamentu Politycznego zajął Kobyłański, którego wpływy zaczęły bardzo szybko rosnać⁵⁶.

Ekspozytura 2 otrzymała polecenie wyjaśnienia sprawy. W dekretacji zastępcy szefa Oddziału II, ppłk. Józefa Englichta, znalazły się szczegółowe uwagi w sprawie programu SNP i prac INBEW, które będą wytycznymi w dalszych pracach Oddziału II:

Prace badawcze nad stanem dzisiejszym ZSRR muszą być prowadzone pod kątem widzenia bardziej politycznych i realnych wypadków, a nie mogą być prowadzone w oderwaniu od rzeczywistości, [nieczytelne] nadmierne [nieczytelne] teoretyzowanie stworzyć tu może odpowiednie warunki do bezkrytycznego przejmowania pewnych idei ze świata komunistycznego. Instytut i Szkoła są warsztatami politycznego poznawania ZSRR w [nieczytelne] dnia dzisiejszego, a nie naukowymi instytucjami badającymi komunizm i jego drogi. Konieczne jest włączenie do programu zagadnień Kominternu – jego stosunku do ZSRR, jego wpływu na Państwo, jego działalności na ludność poszczególnych Państw. Bez uwzględnienia ścisłego związku, zachodzącego pomiędzy ZSRR a Kominternem, bez przeświadczenia, że obie linie polityczne wychodzą ze wspólnych założeń ideologicznych, nie można poznać rzeczywistości sowieckiej i zbudować oceny istotnego stanu ZSRR [podkreślenia oryginalne]⁵⁷.

Sprawa została przekazana urzędnikom Ekspozytury 2 – Józefowi Skarzyńskiemu i Władysławowi Pelcowi. Po zapoznaniu się z prasą i dokumentacją zgromadzoną w MWRiOP udali się pod koniec lutego 1937 r. do Wilna, gdzie zebrali dużą ilość materiałów oraz odbyli liczne spotkania, m.in. z nowym wojewodą wileńskim Ludwikiem Bociańskim, naczelnikiem Wydziału

⁵⁵ WBH-CAW, OIISG, I.303.4.5538, W. Wielhorski do T. Pelczyńskiego, 14 XII 1936.

⁵⁶ Zob. fragmenty listu R. Wragi z jesieni 1935 r.: D. Koreś, *Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego pod kierownictwem płk. dypl. Tadeusza Pelczyńskiego, w latach 1929–1932 i 1935–1939. Zarys wybranych problemów*, w: *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, red. W. Skóra, P. Skubisz, t. I, Szczecin 2012, s. 180.

⁵⁷ WBH-CAW, OIISG, I.303.4.5538, 21 XII 1936 adnotacje ppłk. J. Englichta na korespondencji W. Wielhorskiego, 14 XII 1936.

Spółeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Bohdanem Jasińskim oraz słuchaczem SNP Szynekiewiczem⁵⁸.

Wojewoda Bociński sprzeciwiał się utworzeniu Szkoły na wzór warszawskiej SNP, która byłaby klasyczną placówką naukową. Uważał, że Wilno znajduje się w sferze nadgranicznej i z tego powodu konieczne jest podejście „tendencyjne” do kształcenia⁵⁹. Naczelnik Jasiński przekazał przede wszystkim swoje opinie o personaliach pracowników SNP i INBEW. Największe zastrzeżenia miał do Sukiennickiego („radykał lewicowiec”) i jego żony, adwokatki Haliny Zasztowt-Sukiennickiej („pozostaje w kontakcie z MOPR i Stefanią Sempołowską i broni w okręgu apelacji wileńskiej we wszystkich ważniejszych sprawach komunistycznych”). Bardzo negatywnie wypowiadał się o Franciszku Ancewiczu („skrajny lewicowiec”), który miał utrzymywać kontakty z organizacjami komunistycznymi krajowymi oraz zagranicznymi i „rzekomo dla celów naukowych sprowadzał wydawnictwa komunistyczne”. Teodora Bujnickiego uważał za „ideowo” związanego z „Frontem” i grupą Dembińskiego, ale prawdopodobnie uznał go za mało szkodliwego, gdyż „na zewnątrz mało się angażował”. Jasiński twierdził, że konieczne trzeba zmienić profil szkoły⁶⁰. Ważnym kontaktem dla Ekspozytury 2 był Szynekiewicz. Uważał, że na terenie SNP można dostrzec zarówno wpływy komunistyczne, jak i im przeciwne, ale przeważają te drugie. Był przekonany o sympatiach „filosoficznych” Sukiennickiego, który jeszcze nie dawno miał je manifestować „całkiem jawnie i niedwuznacznie”. Przypuszczał też, że Ancewicz może być narzędziem infiltracji komunistycznej w SNP. Sugerował, aby w SNP utworzyć placówkę prometejską⁶¹. Warto zaznaczyć, że informacje na temat szkoły od Szynekiewicza docierały do Ekspozytury 2 już wcześniej⁶².

Kluczowym rozmówcą, sugerowanym przez wojewodę, był prezes Sądu Apelacyjnego Józef Przyłuski, który od dawna interesował się Instytutem i ruchem komunistycznym. W 1928 r., w trakcie procesu Hromady, prowadził nadzór nad śledztwem i był autorem aktu oskarżenia⁶³. Przyłuski zdecydowanie sprzeciwiał się SNP. Uważał, że panuje tam nastrój moskiewskiego środowiska, a szkoła przygotowuje ludzi nie dla administracji polskiej, ale sowieckiej. Skarżył się, że biblioteka, do której nie dopuszcza się sędziów, jest

⁵⁸ Ibidem, Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie – stosunek Sztabu Głównego do jej programu i ducha nauczania, 21 I 1937, L. dz. 3088/II/2/36.

⁵⁹ Ibidem, Rozmowa z p. Wojewodą wileńskim, plk. Bocińskim, 24 II 1937.

⁶⁰ Ibidem, Rozmowa z naczelnikiem WSP Urzędu Wojewódzkiego p. Jasińskim, 24 II 1937; ibidem, [B. Jasiński], Instytut Naukowy Badania Europy Wschodniej.

⁶¹ Ibidem, Rozmowa ze słuchaczem SNP Edige Szynekiewiczem, 24 II 1937.

⁶² Ibidem, I.303.4.5554, Niepodpisana i niedatowana notatka (Na terenie Szkoły Nauk Politycznych działalność propagandowa komunistyczna...). Charakter pisma i jego treść wskazują na autorstwo Szynekiewicza.

⁶³ B. Podoski, *Białoruska Włościańsko-Robotnicza Hromada*, „Niepodległość” 1958, t. VI, s. 206; A. Bergman, *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewicz*, Warszawa 1977, s. 148.

wykorzystywana przez miejscowych komunistów. Podważał też kwalifikacje naukowe Swianiewicza („zero moralne”) i Sukiennickiego („to żulik”). „[...] najgorętszym jego życzeniem w tej sprawie jest zamknięcie lub usunięcie tego gniazda sowietofilstwa i niepoważnych eksperymentów, jakie się załęgło w pałacu potyszkiewiczowskim”⁶⁴.

Prace Ekspozytury 2 podsumowano na wewnętrznej konferencji Oddziału II 26 III 1937 r., z udziałem szefa Oddziału II płk. Pelczyńskiego, jego zastępcy ppłk. Englichta, szefa Ekspozytury 2 mjr. Charaszkiwicza oraz Skarżyńskiego i Pelca. Ustalono, że zebrane materiały potwierdzają, iż w SNP istnieją wpływy komunistyczne i komórka „infiltrująca te wpływy”. Z racji konsekwencji, jakie wynikały z tych ustaleń dla SNP i INBEW, warto przytoczyć najważniejsze założenia i tezy, które wówczas zostały sformułowane. Główny zarzut przypominał najważniejsze sformułowania wytycznych ppłk. Englichta. Stwierdzono, że na wykładach w SNP panuje „tzw. «obiektywizm naukowy», powodujący w praktycznej konsekwencji brak profilaktycznego ustosunkowania się profesorów do przyjmowania i przepracowania źródeł sowieckich, które są w gruncie rzeczy bezwartościową, makulaturą agitacyjną”. Miało to sprzyjać dezorientacji słuchaczy, którzy bezkrytycznie przyjmowali propagandę sowiecką. Analiza prac dyplomowych miała potwierdzać te zarzuty. Podobnie szczegółowa analiza protokołów seminarium Sukiennickiego dowodziła w oczach Oddziału II „niezbicie istnienia świadomej agencji penetracji komunistycznej w Szkole”. Sprawiała ono wrażenie „kursu ideowo-przygotowawczego dla adeptów kominternowskich prowadzonego w myśl dyrektyw zaleconych przez VII Kongres Międzynarodówki”. W trakcie konferencji postanowiono, że należy zmienić program, sposób nauczania w SNP i jej relacje z Instytutem oraz usunąć osoby winne infiltracji lub ułatwiające tę infiltrację poprzez „swoją niewyrobioną w sensie państwowo-politycznym postawę metodyczno-naukową”. Z tego powodu przygotowano wytyczne, które stwierdzały, że w Wilnie nie ma miejsca na placówkę naukową badającą zagadnienia sowieckie w oderwaniu od rzeczywistości. Na wytyczne VII Kongresu Kominternu, będące „atakami na ziemie polskie”, należało odpowiedzieć w sposób nie statyczny („obiektywno-naukowy”), ale ofensywnie „w sensie politycznym w sensie wychowania w ideologii państwowej i szeroko rozumianej ekspansji polskiej na wschodzie. Placówce takiej nie powinno zabraknąć «imperialistycznego» konstruktywnego polskiego podejścia do zagadnień współczesnego wschodu europejskiego”⁶⁵. W świetle planu reformy ofensywność miała przejawiać się w podjęciu tematyki Kresów i ich „łączności z resztą integralnych ziem polskich”. Wysilek badawczy winien

⁶⁴ WBH-CAW, OIISG, I.303.4.5538, Rozmowa J. Skarżyńskiego z Prezesem Sądu Apelacyjnego w Wilnie – p. Przyłuskim, 25 II 1937.

⁶⁵ Ibidem, Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie – stosunek Sztabu Głównego do jej programu i ducha nauczania, 21 I 1937, L. dz. 3088/II/2/36, k. 6–13.

być skoncentrowany na „udowodnianiu, że polskie kresy wschodnie ciążyą do Polski”, w tym celu „muszą być prowadzone badania ze z góry powziętym nastawieniem, choć naukowo uzasadnione”. Badania Rosji sowieckiej miały być prowadzone w sposób „tendencyjno-prometeuszowski”. Wreszcie kwestie bałtyckie należało badać z podkreśleniem „naturalnego ducha supremacji [...] Polski” w stosunku do czterech państw tego regionu. Zalecano również większy nadzór nad słuchaczami i organizacjami studenckimi, których celem miało być propagowanie ideałów prometejskich i przyjaźni z krajami bałtyckimi. Ustalono także, że na pierwszym i drugim roku studiów nie powinno się udostępniać materiałów źródłowych, nie miał tam obowiązywać „tzw. obiektywizm, ale [...] linia antyrosyjska (antykomunistyczna i antysowiecka)”. SNP i Instytut winny być „warsztatami praktycznego poznawania ZSRR, [...], a nie instytucjami badającymi komunizm i jego drogi”. Zalecono włączyć tematykę Kominternu⁶⁶. W kwietniu 1937 r. o postanowieniach i kierunku zmian poinformowano przedstawicieli Instytutu i SNP – Wielhorskiego, Swianiewicza i Sukiennickiego, ale sprawę reformy dyskutowano wyłącznie w kręgu Oddziału II i Ekspozytury 2. Pełczyński zaakceptował przedłożony projekt zmian i postanowił, że będą one dotyczyć tylko SNP, a nie Instytutu. Następnie zdecydował, że ze Szkoły zostaną usunięci Ancewicz i Sukiennicki. Prawdopodobnie wahano się w sprawie Wysłoucha i Swianiewicza, ale ostatecznie postanowiono, że pozostaną oni w SNP. Ponadto do sekretariatu Szkoły przydzielono Tadeusza Radwańskiego, związanego z ruchem prometejskim i będącego „informatorem” Ekspozytury 2. Rozważano także kandydaturę prof. Jana Kucharzewskiego na dyrektora SNP⁶⁷.

O projekcie zmian Oddział II poinformował na osobnej konferencji przedstawicieli MSZ – Stanisława Zabiellę, Jerzego Kłopotowskiego i Piotra Kurnickiego, ale nic nie świadczy o tym, aby zgłaszali doń jakieś uwagi. Potwierdzono i sprecyzowano wcześniejsze wytyczne, a następnie gotowy tekst został wręczony Kurnickiemu i miał stanowić podstawę listu Kobyłańskiego do MWRiOP, które winno nadzorować reformę jako urząd kompetentny. 23 kwietnia Kurnicki poinformował, że MSZ przesłało do MWRiOP pismo w brzmieniu proponowanym przez Ekspozyturę 2⁶⁸. Wytyczne te szczegółowo omawiały reformę SNP. Przypominano, że Szkoła powinna mieć nastawienie „ofensywne” jako placówka finansowana przez państwo. Sugerowano przeniesienie przedmiotów sowietologicznych na trzeci rok studiów i zmniejszenie ich liczby. Nastawienie „ofensywne” w badaniach nad ZSRS miało polegać na pokazaniu niebezpieczeństwa ze strony Sowietów. Zalecano historię ruchów rewolucyjnych do 1917 r. zastąpić „historią imperializmu rosyjskiego”, a wykład

⁶⁶ Ibidem, Projekt reformy w odniesieniu do Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie, k. 14–17.

⁶⁷ Ibidem, Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie – stosunek Sztabu Głównego do jej programu i ducha nauczania, 21 I 1937, L. dz. 3088/II/2/36, k. 19.

⁶⁸ Ibidem, k. 19–20.

o polityce zagranicznej ZSRS i Kominternie miał być o „wywrotowej działalności Międzynarodówki komunistycznej w Polsce” wraz z podaniem „metod przeciwstawiania się” temu zjawisku. Wreszcie w ramach wykładu o polityce narodowościowej ZSRS sugerowano poruszanie kwestii ludów podbitych przez Rosję, ich sytuacji i działalności niepodległościowej oraz roli Polski w tym kontekście. Zagadnienia gospodarcze zalecano skomasować w jednym wykładzie, którego celem miało być pokazanie „katastrofy praktycznej zamierzeń doktrynalnych komunizmu z dziedziny gospodarczej”. W dziedzinie nauk społecznych, oświaty i kultury proponowano skreślenie wykładów o polityce agrarnej, światopoglądzie materialistycznym w kulturze ZSRS, stosunkach wyznaniowych i organizacji oświaty, a wątki z tych trzech przedmiotów miały zostać zawarte w wykładzie o prądach umysłowych i literackich w Rosji XIX i XX w. (wygłaszałby go Kucharzewski lub Zdziechowski). W sprawach narodowościowych sugerowano, aby nie prowadzić oddzielnego studium o sprawie białoruskiej jako zagadnieniu międzynarodowym, tylko w ramach studium o Kresach. Pozostawiano odrębne studium kwestii ukraińskiej, ale nie jako zagadnienie mniejszości w Polsce czy międzynarodowe, ale zagadnienie ukraińskie w ZSRS. Ponadto zalecano, by wykładowcy byli wrogo usposobieni do Rosji i doktryn ideowych w Rosji. W zakresie organizacji młodzieżowych polecano popierać takie, które propagują umacnianie polskiego stanu posiadania i ofensywnego ducha polskiego względem wschodu, ruchu prometejskiego oraz przyjaźni z krajami bałtyckimi i wrogo nastawionymi do „każdej Rosji”⁶⁹. Już po sformułowaniu tych wytycznych MSW, w piśmie dyrektora Departamentu Politycznego Wacława Żyborskiego, stwierdziło, że reforma samej Szkoły jest niewystarczająca i domagało się przeprowadzenia reformy całego Instytutu, który powinien poświęcić więcej uwagi Kresom niż ZSRS. Ponadto zwrócono uwagę, że niektóre badania Instytutu okazują się „szkodliwe dla interesów państwa”, czego dowodem była mapa języków w Europie Środkowo-Wschodniej, opracowana przez Kazimierza Moszyńskiego. Jej publikację wstrzymało MSZ⁷⁰. Z informacji podanych przez Barbarę Moszyńską wynika, że Moszyński rzeczywiście przygotował taką mapę w skali 1 : 1 750 000, ale nie została ona nigdy opublikowana⁷¹. W zachowanej dokumentacji brak informacji, czy sugestie Żyborskiego wzięto pod uwagę.

Czy wytyczne Ekspozytury 2 i MSZ z kwietnia 1937 r. wcielono w życie i w jakim stopniu? Z analizy programu zatwierdzonego przez Ministerstwo w styczniu 1938 r. wynika, że zrealizowano je tylko częściowo. Zgodnie z sugestią w spisie nie ma wykładów dotyczących polityki zagranicznej

⁶⁹ Ibidem, W sprawie reformy programu Szkoły Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo-Bad. Europy Wschodniej w Wilnie, k. 21–28.

⁷⁰ Ibidem, W. Żyborski do MWRiOP, 24 VI 1937.

⁷¹ B. Moszyńska, *Bibliografia prac Kazimierza Moszyńskiego*, „Etnografia Polska” 1960, t. III, s. 40.

i Kominternu, polityki agrarnej, kwestii oświatowych w ZSRS, a zagadnienie białoruskie i ukraińskie ujęto w ramach badania zagadnień kresowych. Natomiast wbrew wytycznym w nowym programie znajdował się wykład z historii ruchów rewolucyjnych w Rosji, brakowało wykładów o Kominternie oraz kwestiach narodowościowych i prometejskich w ZSRS. W nowym statucie znalazł się też zapis pozwalający władzom SNP, za zgodą Ministerstwa, na zmiany na inne przedmioty „pokrewne”. W praktyce otwierał on wiele możliwości interpretacyjnych. Nie opublikowano też wykazu wykładowców, co nie pozwala na ostateczne stwierdzenie, czy ostatecznie został zrealizowany postulat dotyczący Sukiennickiego i Anczewicza⁷². Prawdopodobnie dyskusje o kształcie programu nauczania SNP i badań prowadzonych przez INBEW trwały nadal. Świadczą o tym artykuły prasowe autorstwa Swianiewicza i Adolfa Bocheńskiego z 1939 r. Nie udało się jednak znaleźć żadnych dokumentów, z których wynika, aby w tej sprawie podejmowano kolejne decyzje⁷³.

Zależność finansowa i organizacyjna INBEW i SNP od władz była częściowo osłabiona wpływami politycznymi twórców i kierownictwa obu instytucji. Sytuacja zmieniła się w drugiej połowie lat trzydziestych, kiedy ze strony MSZ i Oddziału II doszło do wymuszenia prób reform SNP i Instytutu, a następnie przekształcenia obu instytucji w narzędzie polityczne i placówki quasi-propagandowe. Kierownictwo INBEW i SNP starało się dostosować do nowych wymogów programowych, ale opierało się próbom ograniczenia obiektywnego podejścia do badanych zagadnień.

Streszczenie

Celem tekstu jest analiza politycznych uwarunkowań funkcjonowania Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej (INBEW) w Wilnie i działającej przy nim Szkoły Nauk Politycznych (SNP). Obydwie instytucje zostały utworzone w 1930 r. przez grono uczonych z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i wpływowych polityków związanych z obozem rządzącym w Polsce. Pomimo iż były finansowane z dotacji wypłacanych przez instytucje państwowe, to dzięki kontaktom wpływowych polityków udało im się zachować znaczną niezależność do połowy lat trzydziestych. W 1936 r. Stanisław Cat-Mackiewicz oskarżył obydwie instytucje o niewłaściwe podejście do sowietologii i tworzenie korzystnego klimatu dla rozwoju propagandy komunistycznej w SNP. W Szkole przeprowadzono dwie kontrole, a MSZ i Oddział II Sztabu Głównego starały się wymusić na dyrekcji SNP przeprowadzenie reform, które doprowadziłyby do uczynienia z niej narzędzia politycznego i ośrodka o charakterze propagandowym. Z zachowanych dokumentów wynika, że dyrekcje SNP i Instytutu zasadniczo opierały się naciskom i zgodziły się tylko na mniej istotne ustępstwa. Epizod ten pokazuje jednak, jaki wpływ wywierały MSZ i Oddział II na funkcjonowanie Instytutu i SNP oraz jakie oczekiwania miały wobec tych instytucji w drugiej połowie lat trzydziestych.

⁷² M. Kornat, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie...*, s. 607–669.

⁷³ *Ibidem*, s. 517–528.

Political Aspects of the Functioning of the Research Institute of Eastern Europe and the School of Political Sciences in Vilnius (1930–39)

The text analyses the political conditions of the functioning of the Scientific and Research Institute of Eastern Europe in Vilnius and its affiliated School of Political Sciences (SNP). Both institutions were established in 1930 by a group of scholars from the Stefan Batory University in Vilnius and influential politicians associated with the ruling camp in Poland. Although subsidies paid by state institutions financed them, they maintained considerable independence until the mid-1930s, thanks to the contacts of influential politicians. In 1936, Stanisław Cat-Mackiewicz accused both institutions of taking an inappropriate approach to Sovietology and creating a favourable climate for the development of communist propaganda in the SNP. Two inspections were carried out at the School, and the Ministry of Foreign Affairs and the Second Department of the General Staff tried to force the SNP management to carry out reforms that would turn it into a political tool and a propaganda centre. The preserved documents reveal that, in general, the management of the SNP and the Institute resisted the pressure and agreed only to less significant concessions. However, this episode shows what influence the Ministry of Foreign Affairs and the Second Department had on the operating of the Institute and the SNP, and what expectations they had of these institutions in the second half of the 1930s.

Bibliografia

- Bergman A., *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu*, Warszawa 1977.
- Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.
- Buchowski K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999.
- Gajownik T., *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, Warszawa 2010.
- Grott O., *Instytut Badań Spraw Narodowościowych i Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich w planowaniu polityki II Rzeczypospolitej Polskiej na Kresach Wschodnich*, Kraków 2013.
- Ilgiewicz H., *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej oraz Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie (1930–1939)*, Warszawa 2019.
- Jackiewicz M., Bujnicki T., *Teodor Bujnicki w Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie*, w: *Teodor Bujnicki. Ostatni bard Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. T. Bujnicki, Białystok 2012, s. 49–60.
- Kornat M., *Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, t. I, Kraków 2004.
- Kornat M., *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*, Kraków 2003.
- Mędrzecki W., *Kresowy kalejdoskop. Wędrówki przez Ziemie Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kraków 2018.
- Moszyńska B., *Bibliografia prac Kazimierza Moszyńskiego*, „Etnografia Polska” 1960, t. III, s. 31–40.
- Notkowski A., *Prasa w systemie propagandy rządowej w Polsce (1926–1939). Studium techniki władzy*, Warszawa–Łódź 1987.
- Opacki Z., *Między uniwersalizmem a partykularyzmem. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego 1914–1938*, Gdańsk 2006.
- Podoski B., *Białoruska Włociańsko-Robotnicza Hromada*, „Niepodległość” 1958, t. VI, s. 205–208.

- Potocki R., *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie 1930–1939*, „Przegląd Zachodni” 2000, nr 2 (295), s. 211–219.
- Rudziński E., *Informacyjne agencje prasowe w Polsce 1926–1936*, Warszawa 1970.
- Schattkowsky R., *Osteuropaforschung in Polen 1918–1939*, Wiesbaden 2019.
- Stanisław Swianiewicz – ekonomista, sowietolog, historyk idei, red. B. Gaziński, Olsztyn 2011.
- Studia nad wywiadem i kontrywydem Polski w XX wieku*, red. W. Skóra, P. Skubisz, t. I, Szczecin 2012.
- Szawłowski R. i H., *Polish Sovietology 1918–1939*, „The Polish Review” 1972, t. XVIII, nr 3, s. 3–36.
- Wojtacki M., „Słowo” Stanisława Cata-Mackiewicza. *Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939. Monografia pisma*, Toruń 2009.
- Zienkiewicz T., *Literatura rosyjska na łamach biuletynu Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie „Balticoslavica” (1933–1938)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2006, t. XI, s. 85–95.

Paweł Libera – dr, pracownik Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk i Biura Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej. Zainteresowania naukowe: stosunki polsko-sowieckie i polsko-litewskie, polityka narodowościowa w okresie II RP. E-mail: pawel.libera@interia.pl.

Paweł Libera – PhD, an employee of the Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, and the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance. Academic interests: Polish-Soviet and Polish-Lithuanian relations, nationality policy of the Second Republic of Poland. E-mail: pawel.libera@interia.pl.